

بررسی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکتها از دیدگاه اسلامی

قدرت اله طالب نیا *

حسین رجب دری **

امیر رضا خانی ذلان ***

پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۰۳/۲۹

دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۲/۲۲

چکیده

هدف این پژوهش، بررسی عوامل مؤثر در مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکتها از دیدگاه اسلامی با روش FANP است. مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت از دیدگاه اسلامی به اهمیت ابعاد اسلامی در مسئولیت اجتماعی آنان اشاره دارد. در این راستا، ابتدا متغیرهای پژوهش با کاربردی کردن الگوی دیبلا و الفیومی (۲۰۱۶) و همسو کردن آن با محیط ایران تهیه شد. سپس با کسب نظر ۱۷ نفر از متخصصان حوزه حسابداری اسلامی به شیوه دلفی، پاسخها جمع‌آوری و به شیوه فرایند تحلیل شبکه فازی آزمون شد. یافته‌ها نشان داد که از چهار معیار ذکر شده، در ابتدا نظام اخلاقی اسلامی، در مرحله دوم اصول تجارت اسلامی، سپس سامانه سود و زیان و در انتها مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی دارای بیشترین میزان اهمیت است. در نتیجه، لازم است تا با توجه به اهمیت این موارد مسیر گسترش مسئولیت‌پذیری اجتماعی از دیدگاه اسلامی را مورد توجه قرار داد.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت، مسئولیت‌پذیری اسلامی، حسابداری.

---

* دانشیار گروه حسابداری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات، تهران، ایران

gh_talebnia@yahoo.com

** دانشجوی دکتری حسابداری و عضو باشگاه جوان و نخبگان دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بندرعباس،

hosrado@gmail.com

بندرعباس، ایران

*** دانشجوی دکتری حسابداری و عضو باشگاه جوان و نخبگان دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بندرعباس،

a.khani1987@gmail.com

بندرعباس، ایران

مقدمه

بخش اعظمی از بحث و بررسیهای معاصر در مورد مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکتها بر دستورالعمل‌ها و رویکردهای غربی مبتنی است. در طول ۵۰ سال گذشته، بسیاری از پژوهشگران در حوزه اخلاق کسب و کار و همچنین، نظریه‌پردازان حوزه مدیریت، عموم تلاشهای خود را صرف بررسی و ارزیابی رابطه کسب و کار و جامعه کرده‌اند (پورتر و کرامر^۱، ۲۰۰۶: ۶)؛ اما این توجهات در حوزه اسلامی همچنان درخور و شایسته نیست و باید در این زمینه، پژوهشهای گسترده دیگری صورت گیرد.

در سالهای اخیر، مسئولیت اجتماعی شرکتها به عنوان دیدگاه غالب در دنیای تجارت مطرح شده است. بسیاری از شرکتها، تعهدهایی را در این حوزه مطرح، و طرحهای مربوط به آن را آغاز کرده، و کمیته‌های مربوط را شکل داده‌اند و گزارشهایی را در این راستا ارائه می‌کنند (کیم و سیگی لی^۲، ۲۰۱۴: ۱). از آنجا که مسئولیت اجتماعی شرکت به یکی از فعالیتهای اصلی کسب و کار تبدیل شده است، می‌توان آن را یکی از حوزه‌های اصلی مدیریت در کنار حوزه‌هایی چون بازاریابی، حسابداری و یا مسائل مالی به شمار آورد (کراین و همکاران^۳، ۲۰۰۸: ۷). شرکتها عامل به مسئولیت‌پذیری اجتماعی نیز شرکتها هستند که اقدامهای اجتماعی شرکت را در راستای برآورده ساختن توقعات و انتظارات اخلاقی ذی‌نفعهای گوناگون به انجام می‌رسانند (کیم و همکاران^۴، ۲۰۱۱: ۵۶۹). مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت از دیدگاه غربی به گونه عمده بر نظریه ذی‌نفعان مبتنی است که در آن شرکت، مزایا و منافع طرفهای مختلف در جامعه را افزون بر سهامداران مدنظر قرار می‌دهد. چنانکه شرکتی بخواهد فراتر از اهداف افزایش سود از طریق افزایش ثروت سهامداران و دستیابی به پایداری در درازمدت گام بردارد، لازم است که نیازهای ذی‌نفعان خود را برآورده سازد (جمالی^۵، ۲۰۰۸: ۲۲۰). در چنین حالتی، مزایا و منافع دو طرف دست‌یافتنی خواهد بود و ذی‌نفعان منابع شرکت را فراهم می‌آورند و مدیران نیز مطالبات ذی‌نفعان را لحاظ می‌کنند (دی‌بلا و الفیومی^۶، ۲۰۱۶: ۳)؛ اما آنچه توجه کمی نسبت به آن معطوف شده،

1 - Porter and Kramer

2 - Kim & Siqi Li

3 - Crane & et al.

4 - Kim & et al.

5 - Jamali

6 - Di Bella and Al-Fayoumi

مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت در دیگر محیط‌های فرهنگی، دینی و مذهبی است (دیپلا و الفیومی، ۲۰۱۶: ۲)؛ زیرا این مسئله وجود دارد که در فرهنگهای مختلف، ارزشها می‌تواند متفاوت باشد (صالح‌نیا و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۲).

شواهد چشمگیری هست که نشان می‌دهد نظریه ذی‌نفعان را می‌توان در صنایع مختلف از نظر انعکاس و بازتاب توقعات و پیش‌بینی‌های ذی‌نفعان از سوی مدیران در چارچوب راهبردهای آنان به اجرا در آورد. نظریه مشروعیت را نیز می‌توان برای تبیین وجود مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت به کار برد. این نظریه بر قرارداد اجتماعی مبتنی است که در آن جامعه وجود شرکت را معجز می‌داند و منابع لازم را برای استمرار و تداوم آن فراهم می‌آورد. در عوض، جامعه از شرکت توقع دارد تا فعالیتهای خود را بر اساس ارزشها و هنجارهای اجتماعی اجرا کند (دیپلا و الفیومی، ۲۰۱۶: ۳).

هم‌چنین، آگاهی ذی‌نفعان در مورد مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت در نهادهای اسلامی در چارچوب اجرای ساختار نظری منطبق با اصول اساسی اقتصاد اسلامی و زندگی اجتماعی با در نظر گرفتن نقش استاندارد راهبری شماره ۷ "مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت و افشای اطلاعات برای نهادهای مالی اسلامی" مورد آزمون قرار می‌گیرد. استاندارد راهبری شماره ۷ از سوی هیئت بازرسی و بازرنگری مؤسسات مالی اسلامی^(۱) (۲۰۰۸) صادر شده و انتشار یافته است. استانداردهای هیئت بازرسی و بازرنگری مؤسسات مالی اسلامی به عنوان بخشی از ملزومات مقرراتی نهادی مالی اسلامی در قلمروهای پیشرو تأمین مالی اسلامی مورد پذیرش قرار گرفته و به کار بسته شده است. پژوهشها در مورد اقتصاد اسلامی و حوزه‌های مرتبط، مروج تمایلات اجتماعی با تأکید بر اهداف اجتماعی - اقتصادی مانند عدالت اجتماعی، برابری و رفاه بشری است (نقوی^۱، ۱۹۸۱، ۱۹۹۴، ۲۰۰۳). برخلاف ادعایی که در مورد این مسئله هست که نهادهای اسلامی با شریعت سازگار است، پژوهشهای تجربی پیشین در سطح بین‌المللی نشان داده است که انگیزه دینی، معیار اصلی تشویق و حمایت نهادهای اسلامی و بهبود و تقویت رضایتمندی ذی‌نفعان مختلف نبوده است (چاپرا^۲، ۱۹۹۲، ۲۰۰۰؛ اقبال و مولینوکس^۳، ۲۰۰۵). در این پژوهش تلاش می‌شود تا برخی عوامل مؤثر در ارتقای مسئولیت‌پذیری اجتماعی اسلامی از دیدگاه خبرگان مورد بررسی قرار

1 - Naqvi

2 - Chapra

3 - Iqbal and Molyneux

گیرد و اولویت آن در راستای به کارگیری آن در میدان عمل، مشخص شود. بدین منظور، عمده توجهات به بُعد اسلامی مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت معطوف، و تلاش می‌شود تا اهمیت برخی عوامل مؤثر بر آن، مورد آزمون قرار گیرد؛ لذا هدف این پژوهش، بررسی عوامل مؤثر در مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت از دیدگاه اسلامی با روش FANP در محیط ایران است. هم‌چنین، از آنجا که تفاوت‌های فرهنگی می‌تواند به خلق نتایج مختلفی در همه موارد و بویژه مسائل مالی بینجامد، ضروری است که با شناسایی عوامل مؤثر در گسترش مسئولیت‌پذیری اجتماعی اسلامی متناسب با محیط فرهنگی کشور، این ضعف پوشش داده، و مسیر رسیدن به الگوی مسئولیت‌پذیری اجتماعی از دیدگاه اسلامی، هموار شود.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

مسئولیت‌پذیری اجتماعی در اسلام

اسلام راه حل کاملی برای زندگی انسانها ارائه و ملاحظات و قوانین رفتاری کاملی را برای تمام جنبه‌های زندگی فراهم کرده است. از این رو، مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی در دیدگاه اسلام مورد توجه قرار گرفته است و یکی از مهمترین مفاهیم در آموزه‌های اسلامی به شمار می‌رود. مسئولیت‌پذیری اجتماعی سازمانها در ارتباط با تأکید اسلام بر ارزشهای اسلامی مانند عدالت اجتماعی و تعادل زندگی است که به موجب آن، الزامات اساسی برای زندگی انسانها فراهم می‌شود. هدف اصلی اسلام از عدالت اجتماعی - اقتصادی، برقراری انصاف در جامعه است به گونه‌ای که گفته می‌شود در اسلام تبعیض بین افراد جامعه وجود ندارد و عدالت و امنیت برای زندگی افراد جامعه و مال و ثروت آنها همواره باید برقرار باشد. عدالت اجتماعی در توسعه جامعه، نقش حیاتی ایفا می‌کند که این مفهوم بارها در قرآن کریم بیان شده است (بهارى و یوسف^۱، ۲۰۱۴: ۳۹۶) که این مسئله، بیانگر اهمیت موضوع از دیدگاه اسلامی است.

مفهوم غالب مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت، توقعات جامعه از حیث کسب و کار را با در نظر گرفتن حفاظت از منافع دیگران مورد تأکید قرار می‌دهد. ارزشهای مشابه با ویژگیهایی که با مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت همسو است در فلسفه و نظام اخلاقی اسلام وجود دارد و در این

نظام، این مسئله به محیط‌های کسب و کار و تجارت تسری می‌یابد (چاپرا، ۱۹۹۲: ۱۳۹). بر اساس نظریه‌های مبتنی بر سیستم مانند نظریه‌های ذی‌نفعان، مشروعیت و اقتصاد سیاسی، سازمانها به صورت کل و بخشی از سامانه‌های بزرگتر، تحت تأثیر محیط هستند؛ بنابراین در این دیدگاه، گزارشگری اجتماعی شرکتها با توجه به ابعاد اسلامی آن قابل توجیه است (فاروق و همکاران^۱، ۲۰۰۷: ۳). بدین ترتیب بر اساس نظریه ذی‌نفعان، شرکتها با انتظارات مختلفی از جانب ذی‌نفعان روبه‌رو هستند که پاسخگویی به این انتظارات موجب بهبود روابط با آنها می‌شود و در پی آن، بهبود عملکرد مالی شرکت را در بلندمدت به دنبال خواهد داشت. هم‌چنین، نظریه مشروعیت، که از پارادایم اقتصاد سیاسی مشتق شده است بر این دلالت دارد که جامعه، سیاست و اقتصاد از هم جدا نیست و مسائل اقتصادی را نمی‌توان بدون در نظر گرفتن مسائل اجتماعی و سیاسی بررسی کرد؛ بنابراین، شرکتها با ایفای گزارشگری اجتماعی، مقاصد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خود را برای طیف وسیعی از استفاده‌کنندگان به نمایش می‌گذارند و از این رو، مشروعیت مطلوبی به دست می‌آورند (کریمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۳۵). در واقع، اگرچه اجرای مسئولیت اجتماعی هزینه‌های اولیه‌ای برای شرکتها دارد در نهایت به دلیل بهبود شهرت شرکت، کاهش هزینه‌ها در بلندمدت و افزایش تقاضا، افزایش فروش و سود و در نتیجه، بهبود عملکرد شرکت منجر می‌شود (بودی و ورگالی^۲، ۲۰۰۹: ۲۶).

مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت در دیدگاه اسلامی در مقایسه با تجربیاتی که غربیها در این زمینه دارند، متفاوت است. دلیل عمده آن، این است که مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت در دیدگاه اسلامی در ارتباط با ارزشهای دینی اسلامی، باورها و فرهنگ دینی اسلامی مبتنی بر شریعت است که از دل قرآن کریم، احادیث و منافع عموم جامعه در راستای بهزیستی بشر و زندگی پر بار و ثمربخش استخراج شده است. در دین اسلام، سازمانها هم‌چنین مسئول پاسداری و حفاظت جامعه هستند که قرآن کریم و احادیث مربوط از این نظر که میزان قانونمندی رفتارهای بازرگانان مسلمان را مشخص و تبیین کرده‌اند، مکمل این فلسفه‌ها است (آسوتای^۳، ۲۰۰۷: ۱۱). بر اساس پژوهشها در زمینه مفاهیم مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت و محیط‌های فرهنگی و دینی اسلامی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت به صورت ذیل در نظر گرفته شده است:

1 - Farook & et al.

2 - Poddi and Vergalli

3 - Asutay

الف - مبتنی بر نظام اخلاقی اسلام: این اصطلاح در ارتباط تنگاتنگ با اصول اخلاقی در قرآن کریم تحت عنوان «خُلُق» است که توسط اسد^۱ (۱۹۸۰) تبیین شده است. اسد (۱۹۸۰) به گونه خاص به این مفهوم از نظر شیوه و سبک زندگی پرداخته و در چارچوب آن به تشریح «منش»، گرایشهای درونی یا شخصیت انسان و همچنین رفتار مرسوم پرداخته است. در جامعه اسلامی، ارزشها و ویژگیهای محوری، که سنگ بنای نظام اخلاقی انسان را تشکیل می‌دهد، بارها در قرآن کریم و احادیث به عنوان چراغ راهی در تمام ابعاد زندگی از جمله کسب و کار و معاملات مالی مورد تأکید قرار گرفته است (جاوید^۲، ۲۰۰۷). آیین‌نامه‌های بنیادین رفتار اخلاقی و اصول اساسی آنها برای نمونه، صداقت، اعتمادورزی، گشاده‌دستی، پابندی به تعهدات و قراردادهای کسب و کار، برخورد منصفانه با کارکنان و پرهیز از روشهای ناخوشایند از قبیل ربا، تقلب، فریب‌کاری، استثمار و دیگر موارد، که بر اساس فقه اسلامی باید از آنها پرهیز کرد، در زمره مؤلفه‌های اصلی مسئولیت‌پذیری اجتماعی و عدالت اجتماعی در اسلام به شمار می‌آید و جزئی از کلیت دین مبین اسلام را تشکیل می‌دهد. در این زمینه، اخلاق اسلامی و آیین‌های اخلاقی، نوعی حس مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی را در ذهن مؤمنان ایجاد می‌کند که این مفهوم با هدف نظام اسلامی همسو و متجانس است و به نوبه خود بر رستگاری بشر و زندگی شرافتمندانه او مبتنی است (آسوتای، ۲۰۰۷: ۱۱).

ب - مبتنی بر اعتماد متقابل: از دیدگاه مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت، نهادهای اسلامی شماری از ویژگیهای جالب توجه را به سبب مشارکت سهامداران، به اشتراک گذاشتن سود و زیان، خطر و ساز و کارها و چارچوبهای مرتبط با آن را شکل می‌دهند. در این نهادها، عمده توجهات بر صحت و سلامت طرح متمرکز است و شایستگی مدیران در چارچوب کسب و کار و کارافرینی لحاظ می‌شود (دیوانا و سریه^۳، ۲۰۰۹: ۱۸۷)؛ بدین ترتیب، معنای اعتماد بین طرفین، مسئله قابل توجه و ارزشمندی در این حوزه است.

ج - عمل در چارچوب قوانین اسلامی و شریعت: هر نهاد اسلامی باید در چارچوب قوانین اسلامی و شریعت در تمام معاملات یا فعالیتها عمل کند. موارد عمده شامل موارد زیر است (جاوید، ۲۰۰۷: ۳۲۴):

1 - Asad
2 - Jawed
3 - DiVanna and Sreih

۱ - نبود معاملات مبتنی بر ربا

۲ - پرهیز از معامله‌های غرری (بیع غرر شامل بیوع مجهول است که بایع و مشتری به کنه آن پی نمی‌برند).

۳ - مالیات اسلامی (زکات)

۴ - خودداری از تولید کالاها و خدماتی که برخلاف اسلام و حرام است.

لازم به ذکر است که همه حالت‌های تأمین مالی در نظام مالی اسلامی دارای هدفی برای برآورده ساختن مقاصد اخلاقی در کنار مسئولیت‌پذیری نسبت به رفاه و آسودگی ذی‌نفعان و هم‌چنین کل جامعه است (چاپرا، ۲۰۰۰).

د - انطباق با اصول هیئت بازرسی و بازرگری مؤسسات مالی اسلامی. همان گونه که بیان شد در سال ۲۰۰۸، هیئت بازرسی و بازرگری مؤسسات مالی اسلامی به انتشار استاندارد شماره ۷، "آیین مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت و افشای اطلاعات برای نهادهای مالی اسلامی" اقدام کرد. این استاندارد، تعریفی را در مورد مسئولیت‌پذیری اجتماعی برای نهادهای مالی اسلامی ارائه می‌کند که به همه فعالیت‌های مؤسسات مالی اسلامی در راستای برآورده ساختن مسئولیت‌های دینی، اقتصادی و اخلاقی آنها مرتبط است. نقش چارچوب این استاندارد تا حد زیادی مرتبط و معنادار است؛ زیرا به عنوان بخشی از ملزومات مقررات برای نهادهای مالی اسلامی در بیشتر کشورهای قلمروهای اسلامی به کار بسته شده است (دیپلا و الفیومی، ۲۰۱۶: ۹).

در این پژوهش ابعاد چهارگانه نظام اخلاقی اسلامی، اصول تجارت اسلامی، سامانه سود و زیان و مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی مورد بررسی قرار گرفت. این ابعاد با توجه به پژوهش دیپلا و الفیومی (۲۰۱۶) بررسی شد که در کشور اسلامی اردن مورد استفاده قرار گرفته است. در نتیجه در این پژوهش تلاش می‌شود تا میزان اهمیت این عناصر در محیط کشور بررسی شود. تشریح هر یک از عوامل چهارگانه در ادامه آورده شده است:

نظام اخلاقی اسلامی

اخلاق در معنای وسیع آن، که شامل اخلاق اسلامی و اخلاق حرفه‌ای است، می‌تواند در جامعه نقش کاربردی و اساسی داشته باشد. در این راستا، اخلاق اسلامی بر قرآن و سنت و شیوه زندگی مسلمانان مبتنی است. دین اسلام برای زندگی انسانها برنامه مشخصی دارد که هر فرد به واسطه آن

به فضیلت اخلاق حرفه‌ای دست می‌یابد. اخلاق حرفه‌ای که توسط اسلام ارائه می‌شود با دین و ارزشهای معنوی ارتباط نزدیکی دارد و بر خلوص نیت، ایمان و اعتقاد به جای توجه محض به منافع و سود تأکید می‌کند (یوسف^۱، ۲۰۰۰: ۱۶۲). هم‌چنین، ویژگیهای اخلاق حرفه‌ای در مفهوم امروزی آن، هویت علم و دانش داشتن، نقش کاربردی داشتن، بومی و وابسته به فرهنگ بودن، وابستگی به نظام اخلاقی، ارائه دانش انسانی و دارای زبان روشن انگیزشی بودن است (حسینیان، ۱۳۸۸). اخلاق حرفه‌ای، متعهد شدن انرژی ذهنی، روانی و فیزیکی فرد یا گروه به فکر جمعی در جهت گرفتن قوا و استعداد درونی گروه و فرد برای توسعه است (کادوزیر^۲، ۲۰۰۲). اخلاق حرفه‌ای به گونه ذاتی از مسئولیت فرد در برابر رفتار خود به عنوان فرد انسانی و حتی مسئولیت فرد در برابر رفتار شغلی بحث نمی‌کند، بلکه از مسئولیت سازمان یا بنگاه به عنوان واحد حقوقی در برابر همه عناصر محیطی داخل و خارج از سازمان بحث می‌کند (حسینیان، ۱۳۸۸). یوسف (۲۰۰۰: ۱۵۸) طی مطالعاتی که انجام داد، عنوان کرد که مبانی اخلاق اسلامی در کار تنها به بُعد اقتصادی مربوط نیست، بلکه ابعاد اخلاقی، روانی و اجتماعی را نیز شامل می‌شود و اینکه کار باید به گونه وسیعی برای فرد و جامعه معنادار باشد؛ زیرا در دیدگاه‌های اسلامی به کار به عنوان فعالیت حتمی و الزامی و به عنوان فضیلت و تقوا توجه می‌شود و منبع قابل توجهی برای استقلال فرد و دربردارنده معانی رشد شخصی، عزت نفس، رضایت و خودشکوفایی وی به شمار می‌رود. از آنجاکه رابطه جزء و کل و ساختارمند میان دین و اخلاق برقرار است، اخلاق و در پی آن، اخلاق حرفه‌ای، نیازمند نظام مشخص است. برخی نگرشها، مانند اخلاق سکولاریستی، اخلاق را به جنبه خاصی مانند اخلاق فردی ناظر می‌دانند؛ حال اینکه با توجه به مفهوم نظام، اخلاق دینی را باید به عنوان نظام یا سامانه با ارکان و عناصر لازم در ایجاد و بقا مورد توجه قرار داد (محمدی، ۱۳۸۹: ۱۱۷). با توجه به این مطالب، رفتار شرکتها در امور اخلاقی و اجتماعی در محیط اسلامی، باید دربرگیرنده موارد متعددی مانند مسئولیت آنان در برابر همه عناصر محیطی داخل و خارج سازمان باشد تا بتوان رفتار شرکت را اخلاقی فرض کرد و مسئولیت اجتماعی شرکت را در سطح بالاتری متصور بود.

اصول تجارت اسلامی

تجارت بر اساس رویکرد اسلامی می‌تواند شرایط متفاوتی داشته باشد. در رویکرد غیر اسلامی،

1 - Yousef

2 - Cadozier

دیدگاه اقتصاددانان به فرمول‌بندی رفتار اقتصادی در راستای حداکثرسازی سود اشاره دارد؛ برای نمونه، این دیدگاه بیان می‌کند که اگر مجریان اقتصادی، کالای نامرغوبی تولید کنند، دست نامرئی^۱ بازار آنها را از چرخه رقابت حذف می‌کند. منتقدان دست نامرئی بازار معتقدند که ناتوانی نیروهای بازار در جلوگیری از ناهنجاریهای اجتماعی و اقتصادی تجارت را می‌توان از مصداقهای شکست بازار قلمداد کرد (هادوی‌نیا و انصاری‌فرد، ۱۳۹۵: ۲۱۶). فریدمن^۲ (۱۹۹۷) ضمن رد مسئولیت اجتماعی بنگاه‌ها، اعتقاد دارد که مسئولیت هر بنگاه اقتصادی چیزی جز سودآوری نیست. در مقابل، سالامون^۳ (۱۹۹۸) معتقد است اگر چه هدف شرکت کسب سود است، مسئولیت اجتماعی و کسب رضایت مشتریان نیز باید مدنظر باشد. توجه به مسئولیت‌های اجتماعی شرکت از دیدگاه اسلامی و ضرورت توجه به آن در پژوهشهایی مانند سعید و همکاران^۴ (۲۰۰۱) و هادوی‌نیا و انصاری‌فرد (۱۳۹۵) نیز مورد تأیید قرار گرفته است. در نتیجه با توجه به رویکرد متفاوت اسلام در تجارت و ممنوع بودن مواردی مانند ربا، احتکار، غش، کم‌فروشی و توصیه به مواردی مانند صداقت و عدالت، از مسئولیت‌های اجتماعی بر عهده شرکتها در راستای تحقق تجارت اسلامی است که با رویکرد غربی متفاوت است.

سامانه سود و زیان

با توجه به این مطالب در صورتی که شرکت، اهدافی غیر از کسب سود محض را دنبال کند، می‌توان انتظار داشت که سامانه سود و زیان شرکت نیز با دیدگاه غربی متفاوت باشد و به مواردی مانند عدالت اجتماعی و اقتصادی توجه کند (دیپلا و الفیومی، ۲۰۱۶: ۱۶). در نتیجه برای شرکت تنها کسب سود مادی ملاک نیست و منافع اجتماعی را نیز می‌تواند مدنظر قرار دهد.

مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی

حسابداری اسلامی به استفاده از رویکردهای اسلامی در سامانه حسابداری اشاره می‌کند که در این زمینه در سطح بین‌المللی مقرراتی نیز وضع شده است؛ برای نمونه، ضوابط هیئت بازرسی و بازرنگری مؤسسات مالی اسلامی یکی از آنها است. هیئت بازرسی و بازرنگری مؤسسات مالی اسلامی سازمانی است که با هدف توسعه، ترویج و بررسی استانداردهای حسابداری تأسیس شده

1 - Invisible hand

2 - Friedman

3 - Solomon

4 - Saeed & et al.

است که نهادهای عضو باید از آنها پیروی کنند. فرض اساسی این ضوابط این است که حسابداران مسلمان به دلیل عقاید دینی و به عنوان راهی برای اطاعت از دستور خداوند و خودداری از کارهایی که از جانب او ممنوع شده است، انگیزه خواهند داشت که از این ضوابط پیروی کنند. افزون بر این، حسابداران ترغیب خواهند شد که اصول ضوابط اخلاقی حرفه‌ای را مشروط بر اینکه این اصول، قوانین و اصول شریعت را نقض نکنند، رعایت کنند. هدف از این ضوابط هم‌چنین، کمک به توسعه آگاهی اخلاقی حسابداران از طریق جلب کردن توجه آنها به مسائل اخلاقی درگیر در حرفه آنها است. ساختار ضوابط هیئت بازرسی و بازرنگری مؤسسات مالی اسلامی شامل سه بخش است: مبانی شریعت اخلاق حسابداری، اصول اخلاقی برای حسابداران و قوانین رفتار اخلاقی برای حسابداران. مبانی شرعی اخلاق حسابداری، هفت مبنای اساسی را مشخص می‌کند که شامل شرافت، خلیفه‌الله بودن، صداقت، تقوا، عدالت، ترس از خداوند و پاسخگویی در برابر خداوند است. بر اساس این هفت مبنا، هیئت بازرسی و بازرنگری مؤسسات مالی اسلامی این شش اصل اساسی را توسعه داد: قابل اعتماد بودن، مشروعیت، بیطرفی، مهارت و سختکوشی حرفه‌ای، رفتار مبتنی بر ایمان و رفتار حرفه‌ای و استانداردهای فنی. سرانجام، هیئت برای تمام شش اصل اخلاقی، قوانین راهنما برای حسابداران در کارهای حرفه‌ای خود ایجاد کرد. ضوابط اخلاقی هیئت برای حسابداران و حسابرسان مؤسسات مالی اسلامی به عنوان چارچوبی برای حسابداران عمل می‌کند و منبع این چارچوب، قوانین و اصول شریعت است. اهداف این راهنمایی به ایجاد آگاهی اخلاقی حسابداران شرکتها و هم‌چنین، اطمینان حاصل کردن از صحت و توان اطمینان اطلاعات حسابداری ارائه شده در راستای مسئولیتهای اجتماعی آنان ارائه شده است (عبدالرحمن^۱، ۲۰۰۸: ۱۴۸). این یافته‌ها مؤید این است که با توجه به وجود ضوابط متفاوت برای حسابداران و شرکتها در راستای تهیه گزارشهای مالی، مسئولیتهای اجتماعی آنان از دیدگاه اسلامی نیز می‌تواند متفاوت باشد.

بررسی پیشینه پژوهش نیز نشان داد که پژوهشهای بسیاری دربارهٔ مسئولیت‌پذیری اجتماعی از سوی پژوهشگران مختلف در سراسر جهان به رشته نگارش درآمده است؛ اما شمار اندکی از این پژوهشها بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی اسلامی متمرکز بوده است. عموم پژوهشهای داخلی به بررسی رابطه مسئولیت‌پذیری اجتماعی و متغیرهای مالی پرداخته‌اند؛ برای نمونه، باغومیان و

همکاران (۱۳۹۶) به بررسی ارتباط میان مسئولیت اجتماعی شرکت و خطر سقوط قیمت سهام در شرکتهای پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار با روش رگرسیون حداقل مربعات معمولی پرداختند و دریافتند که بین مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت و خطر سقوط قیمت سهام، رابطه معکوس و معناداری وجود دارد؛ بدین معنا که با افزایش مسئولیت‌پذیری اجتماعی، تجمع اخبار بد کمتر، و شفافیت اطلاعاتی در شرکت افزوده می‌شود و در نتیجه، سقوط قیمت سهام کمتر خواهد بود. رحمانی و همکاران (۱۳۹۶) نیز در پژوهشی با عنوان "رابطه اخلاق حرفه‌ای مدیران بر سطح افشای اطلاعات مسئولیت‌پذیری اجتماعی" دریافتند که بین سطح اخلاق حرفه‌ای مدیران شرکتهای پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار و سطح افشای اطلاعات مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت، رابطه مثبت و معناداری وجود دارد؛ بدین معنا که با افزایش سطح اخلاقی مدیران، تعهد آنها به مصالح و منافع اجتماعی بیشتر می‌شود. همچنین، هاریدی و همکاران^۱ (۲۰۱۴) با استفاده از ابزار پرسشنامه تلاش کرده‌اند تا ادراک و آگاهی مدیران را از مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت در نهادهای مالی اسلامی در کشور بحرین دریابند. آنها پی بردند که آگاهی و درک مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت از سوی مدیران به گونه کامل به اجرا در نیامده است. دیبلا و الفیومی (۲۰۱۶) نیز در پژوهش خود با استفاده از ابزار پرسشنامه دریافتند که متغیرهای مرتبط با مسئولیت‌پذیری اجتماعی اسلامی در میان پاسخ‌دهندگان در کشور اردن در سطح اهمیت بیش از متوسط قرار دارد. بررسی پیشینه پژوهش نشان داد که عموم پژوهشهای تجربی به گونه عمده به بررسی سطح مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت و یا تأثیر آن بر دیگر متغیرها (که به گونه عمده متغیرهای مالی است) متمرکز بود در صورتی که پژوهش تجربی مرتبط با مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت و ارتباط آن با مبانی اسلامی در داخل کشور مشاهده نشد و حتی در سطح بین‌المللی نیز این موضوع به صورت گسترده مورد بررسی قرار نگرفته است؛ لذا با توجه به اهمیت موضوع و تفاوت‌های فرهنگی کشورها و غالب بودن فرهنگ اسلامی و شیعی در کشور، لازم است که عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی اسلامی در شرکتها شناسایی شود تا بتوان با استفاده از آن، پس از شناسایی اهمیت عوامل، الگوی مناسب را ترسیم کرد.

روش پژوهش

پژوهش از لحاظ هدف، کاربردی، و از حیث گردآوری داده‌ها توصیفی - پیمایشی است. هم‌چنین، روشهای گردآوری اطلاعات اولیه در این پژوهش ترکیبی از روشهای تحقیق کتابخانه‌ای و میدانی است. در روش کتابخانه‌ای از طریق مطالعه، ادبیات موضوع و پیشینه پژوهش، چارچوبی مناسب برای موضوع فراهم و در روش میدانی از طریق ابزار پرسشنامه اطلاعات مورد نیاز برای بررسی موضوع گردآوری شد. برای آزمون عوامل مؤثر در مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت از دیدگاه اسلامی نیز از پرسشنامه دیبلا و الفیومی (۲۰۱۶) استفاده شد. استفاده از پرسشنامه پژوهش نیز پس از دریافت نظرهای کارشناسی و تأیید استادان دانشگاهی و صاحب‌نظران مختلف بود؛ بدین معنا که اعتبار ظاهری و محتوایی پرسشنامه‌ها مورد تأیید قرار گرفت.

جامعه مورد بررسی این پژوهش شامل ۱۷ نفر از فعالان و افراد با تجربه در حوزه حسابداری اسلامی است که به شیوه دلفی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. هم‌چنین، شیوه دلفی، روشی برای استفاده از نظر متخصصان در موضوعی خاص است که حداکثر استفاده از نظرهای گروهی را به عمل می‌آورد و مخالفت و ناسازگاریها را به حداقل می‌رساند. اگر چه این قضاوت جمعی متخصصان ذهنی به نظر می‌رسد، از اظهار نظرهای فردی معتبرتر است؛ زیرا نتایج عینی‌تری به بار می‌آورد. هم‌چنین با توجه به اینکه متخصصان افکار بهتری دارند برخلاف هر بررسی ساده، روایی و اعتبار این روش، بیشتر به خبرگی گروه شرکت‌کننده در مطالعه بر می‌گردد تا تعداد شرکت‌کنندگان؛ لذا با توجه به تخصص و تجربه افراد پاسخ‌دهنده، می‌توان روایی و اعتبار یافته‌ها را تأیید کرد. لازم به ذکر است که پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه پژوهش ۱۵ نفر دارای مدرک دکتری و دو نفر دانشجوی دکتری بوده‌اند. رشته تحصیلی همه آنها نیز حسابداری بود. میانگین سن پاسخ‌دهندگان نیز ۴۴/۳۲ با انحراف معیار ۱۱/۲۶ بود.

جمع‌آوری نظرها به شیوه حضوری و مجازی صورت گرفت. در این زمینه در شیوه حضوری با مراجعه به استادان در دسترس، که در زمینه بیان شده دارای تخصص بوده‌اند، پرسشنامه‌ها تکمیل شد. در شیوه مجازی نیز پس از طراحی پرسشنامه در محیط فرم نگار گوگل^۱، دعوت‌نامه تکمیل و از طریق رایانامه برای ۲۵ نفر از آنان فرستاده شد. لازم به ذکر است که در این زمینه از استادانی که

در زمینه مورد نظر دارای مقاله بوده‌اند، استفاده شد. در مجموع نیز ۱۷ پرسشنامه جمع‌آوری شد. در ادامه از شیوه فرایند تحلیل شبکه فازی (FANP) برای رتبه‌بندی عناصر استفاده می‌شود. برای محاسبات تحلیل شبکه نیز از نرم‌افزار Super Decision استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

هدف روش تصمیم‌گیری تحلیل شبکه‌ای FANP ساختارمند کردن فرایند تصمیم‌گیری با توجه به یک پیشفرض، تحت تأثیر عوامل چندگانه مستقل از هم است. این شیوه، فرایند روش تصمیم‌گیری تحلیل شبکه‌ای FANP را به عنوان یک ابزار تصمیم‌گیری چند معیاره به وسیله جایگزینی شبکه به جای سلسله مراتب بهبود می‌بخشد. هر مسئله پیچیده را می‌توان به چند مسئله فرعی متشکل از سطوح سلسله مراتبی به گونه‌ای تجزیه کرد که هر سطح دربرگیرنده مجموعه‌ای از معیارها و گزینه‌های مربوط به هر مسئله فرعی باشد. در این رویکرد سلسله مراتبی، هدف مسئله بالاترین نقطه به شمار می‌آید و سطوح میانی شامل عوامل نمایانگر سطوح بالاتر است. آخرین سطح نیز شامل گزینه‌ها یا فعالیتهایی است که برای رسیدن به هدف باید به آنها توجه کرد. از این رویکرد برای اولویت‌بندی معیارها استفاده می‌شود (ساعتی^۱، ۱۹۹۶).

تعیین اولویت عناصر الگو با استفاده از شیوه FANP

مهمترین معیارهای اصلی این مطالعه، که برگرفته از پژوهش دیبلا و الفیومی (۲۰۱۶) است، نظام اخلاقی اسلامی، سامانه سود و زیان، اصول تجارت اسلامی، مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی است. برای هر یک از این معیارها تعدادی زیر معیار نیز مشخص شده است. در مجموع، چهار معیار اصلی و ۲۷ زیر معیار به عنوان عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت از دیدگاه اسلامی بر اساس دیدگاه دیبلا و الفیومی (۲۰۱۶) مورد بررسی قرار گرفت.

مراحل تحلیل به صورت زیر است:

- ۱- اولویت‌بندی معیارهای اصلی بر اساس هدف از طریق مقایسه زوجی
- ۲- شناسایی روابط درونی میان معیارهای اصلی با شیوه دیمتل
- ۳- اولویت‌بندی هر یک از زیرمعیارها در خوشه مربوط به خود از طریق مقایسه زوجی

۴ - محاسبه سوپر ماتریس اولیه، سوپر ماتریس موزون و سوپر ماتریس حد به این ترتیب، اولویت نهایی شاخصها مشخص شده است. برای مقایسه زوجی عناصر از مقیاس نه درجه ساعتی استفاده شد. مقیاس نه درجه ساعتی توسط توماس واضح نظریه تحلیل سلسله مراتبی ارائه شده است (صادقی و سعیدی اقدم، ۱۳۹۳). هم‌چنین در این مطالعه برای کمی کردن اندازه‌ها از رویکرد فازی استفاده شد.

محاسبه ماتریس ارتباط مستقیم

اگر روابط n معیار توسط k خبره، مورد بررسی قرار گرفته باشد، ماتریس اولیه بررسی روابط n معیار از دیدگاه خبره k ام به صورت رابطه ۱ خواهد بود:

$$\begin{bmatrix} 0 & \tilde{X}_{12}^{(k)} & \dots & \tilde{X}_{1n}^{(k)} \\ \tilde{X}_{21}^{(k)} & 0 & \dots & \tilde{X}_{2n}^{(k)} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \tilde{X}_{n1}^{(k)} & \tilde{X}_{n2}^{(k)} & \dots & 0 \end{bmatrix} \quad \text{رابطه ۱}$$

به گونه‌ای که هر درایه این ماتریس اولیه عددی فازی مثلثی به صورت رابطه ۲ خواهد بود:

$$\tilde{X}_{ij}^{(k)} = (\tilde{l}_{ij}^{(k)}, \tilde{m}_{ij}^{(k)}, \tilde{u}_{ij}^{(k)}) \quad \text{رابطه ۲}$$

دیدگاه هر یک از خبرگان با طیف فازی گردآوری، و با استفاده از روش میانگین فازی ترکیب شده است؛ بنابراین، ماتریس ارتباط مستقیم یا $\tilde{X}$ محاسبه شده و در جدول ۲ نشان داده شده است.

جدول ۲: ماتریس ارتباط مستقیم فازی شده

C4	C3	C2	C1	X
(0.27, 0.45, 0.64)	(0.53, 0.71, 0.83)	(0.38, 0.56, 0.75)	(0, 0.09, 0.27)	C1
(0.47, 0.65, 0.77)	(0.25, 0.44, 0.62)	(0, 0.09, 0.27)	(0.25, 0.44, 0.62)	C2
(0.45, 0.64, 0.82)	(0, 0.09, 0.27)	(0.22, 0.4, 0.58)	(0.4, 0.58, 0.76)	C3
(0, 0.09, 0.27)	(0.62, 0.8, 0.9)	(0.62, 0.8, 0.9)	(0.42, 0.6, 0.75)	C4

محاسبه ماتریس ارتباط مستقیم نرمال

برای نرمال‌سازی مقادیر باید مقادیر $\tilde{a}_i^{(k)}$ (رابطه) و $\tilde{b}^{(k)}$ (رابطه) محاسبه شود. با تقسیم درایه‌های ماتریس $\tilde{X}$ بر بیشینه مقادیر $\sum u_{ij}$ بر اساس رابطه‌های ۳ و ۴ ماتریس نرمال فازی $\tilde{N}$ به دست خواهد آمد:

$$\tilde{\alpha}_i^{(k)} = \sum \tilde{X}_{ij}^{(k)} = (\sum_{j=1}^n \tilde{l}_{ij}^{(k)}, \sum_{j=1}^n \tilde{m}_{ij}^{(k)}, \sum_{j=1}^n \tilde{u}_{ij}^{(k)}) \quad \text{رابطه ۳}$$

$$\tilde{b}^{(k)} = \max(\sum_{j=1}^n u_{ij}^{(k)}); 1 \leq i \leq n \quad \text{رابطه ۴}$$

بنابراین، ماتریس نرمال شده به صورت زیر خواهد بود که در رابطه ۵ و ۶ نشان داده شده است.

$$\begin{bmatrix} \tilde{N}_{11}^{(k)} & \tilde{N}_{12}^{(k)} & \dots & \tilde{N}_{1n}^{(k)} \\ \tilde{N}_{21}^{(k)} & \tilde{N}_{22}^{(k)} & \dots & \tilde{N}_{2n}^{(k)} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \tilde{N}_{n1}^{(k)} & \tilde{N}_{n2}^{(k)} & \dots & \tilde{N}_{nn}^{(k)} \end{bmatrix} \quad \text{رابطه ۵}$$

به گونه‌ای که هر درایه ماتریس عادی به صورت زیر خواهد بود:

$$\tilde{N}_{ij}^{(k)} = (\tilde{X}_{ij}^{(j)}) / \tilde{b}^{(k)} = \left(\frac{\tilde{l}_{ij}^{(k)}}{\tilde{b}^{(k)}}, \frac{\tilde{m}_{ij}^{(k)}}{\tilde{b}^{(k)}}, \frac{\tilde{u}_{ij}^{(k)}}{\tilde{b}^{(k)}} \right) \quad \text{رابطه ۶}$$

بر اساس رابطه‌های ذکر شده خواهیم داشت: $\tilde{b}^{(k)} = 2.83$

بنابراین، ماتریس نرمال به صورت جدول ۳ است:

جدول ۳: ماتریس نرمال شده (N) معیارهای اصلی

C4	C3	C2	C1	N
(0.1, 0.16, 0.23)	(0.19, 0.25, 0.29)	(0.14, 0.2, 0.26)	(0, 0.03, 0.1)	C1
(0.17, 0.23, 0.27)	(0.09, 0.15, 0.22)	(0, 0.03, 0.1)	(0.09, 0.15, 0.22)	C2
(0.16, 0.23, 0.29)	(0, 0.03, 0.1)	(0.08, 0.14, 0.21)	(0.14, 0.21, 0.27)	C3
(0, 0.03, 0.1)	(0.22, 0.28, 0.32)	(0.22, 0.28, 0.32)	(0.15, 0.21, 0.27)	C4

محاسبه ماتریس ارتباط کامل

برای محاسبه ماتریس ارتباط کامل از رابطه $N \times (I - N)^{-1}$ استفاده می‌شود. در روش دیمتل

فازی، ماتریس نرمال فازی به سه ماتریس قطعی زیر افزای می‌شود که در رابطه ۷ نشان داده شده:

رابطه ۷

$$N_l = \begin{bmatrix} 0 & l_{12} & \dots & l_{1n} \\ l_{21} & 0 & \dots & l_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ l_{n1} & l_{n2} & \dots & 0 \end{bmatrix} \quad N_m = \begin{bmatrix} 0 & m_{12} & \dots & m_{1n} \\ m_{21} & 0 & \dots & m_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ m_{n1} & m_{n2} & \dots & 0 \end{bmatrix} \quad N_u = \begin{bmatrix} 0 & u_{12} & \dots & u_{1n} \\ u_{21} & 0 & \dots & u_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ u_{n1} & u_{n2} & \dots & 0 \end{bmatrix}$$

سپس، ماتریس همانی $I_{n \times n}$ تشکیل داده شده که در رابطه ۸ نشان داده شده است:

رابطه ۸

$$I = \begin{vmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{vmatrix}$$

در نهایت، عملیات زیر انجام می‌شود تا ماتریس ارتباط کامل به دست آید.

$$T_l = N_l \times (I - N_l)^{-1}$$

$$T_m = N_m \times (I - N_m)^{-1}$$

$$T_u = N_u \times (I - N_u)^{-1}$$

$$\tilde{t}_{ij} = (t_{ij}^l, t_{ij}^m, t_{ij}^u)$$

ماتریس ارتباط کامل فازی زدایی شده نیز در جدول ۴ نشان داده شده است.

جدول ۴: ماتریس ارتباط کامل فازی زدایی شده (T)

مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی	سامانه سود و زیان	اصول تجارت اسلامی	نظام اخلاقی اسلامی	معیارهای اصلی
۰/۷۶۶	۰/۸۶۰	۰/۷۸۹	۰/۶۳۰	نظام اخلاقی اسلامی
۰/۷۷۱	۰/۷۴۹	۰/۶۱۵	۰/۶۹۲	اصول تجارت اسلامی
۰/۸۰۳	۰/۶۸۴	۰/۷۴۱	۰/۷۶۵	سامانه سود و زیان
۰/۷۵۴	۰/۹۸۲	۰/۹۴۲	۰/۸۶۵	مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی

با توجه به مراحل بیان شده، ماتریس ارتباط کامل فازی زدایی شده محاسبه شد که در جدول ۴ ارائه شده است. در ادامه برای ترسیم نقشه روابط باید شدت آستان را محاسبه کرد. شدت آستان همان میانگین مقادیر ماتریس ارتباط کامل است. مقادیر بزرگتر از شدت آستان به عنوان مقادیر معنادار در نظر گرفته می‌شود. در این جدول شدت آستان ۰/۷۷۵ محاسبه شده است؛ بنابراین، ماتریس ارتباط کامل معنادار به صورت جدول ۵ است:

جدول ۵: روابط معنادار میان معیارهای اصلی

مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی	سامانه سود و زیان	اصول تجارت اسلامی	نظام اخلاقی اسلامی	معیارهای اصلی
*	۰/۸۶۰	۰/۷۸۹	*	نظام اخلاقی اسلامی
*	*	*	*	اصول تجارت اسلامی
۰/۸۰۳	*	*	*	سامانه سود و زیان
*	۰/۹۸۲	۰/۹۴۲	۰/۸۶۵	مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی

در این جدول نیز یافته‌ها با پیروی از مراحل بیان شده تهیه شد. با توجه به ماتریس ارتباط کامل، می‌توان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری عوامل را تعیین کرد. ماتریس ارتباط کامل فازی‌زدایی شده و در نتیجه، روابط علی به صورت جدول ۶ قابل محاسبه است:

جدول ۶: میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری فازی‌زدایی شده

مؤلفه	D	R	D+R	D-R
نظام اخلاقی اسلامی	۳/۰۴۴	۲/۹۵۲	۵/۹۹۶	۰/۰۹۱
اصول تجارت اسلامی	۲/۸۲۸	۳/۰۸۷	۵/۹۱۴	-۰/۲۵۹
سامانه سود و زیان	۲/۹۹۲	۳/۷۴	۶/۲۶۷	-۰/۲۸۲
مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی	۳/۵۴۳	۳/۰۹۴	۶/۶۳۷	۰/۴۵۰

جمع عناصر هر سطر (D) نشانگر میزان تأثیرگذاری آن عامل بر دیگر عاملهای سامانه است. بر این اساس، نظام اخلاقی اسلامی بیشترین تأثیرگذاری را دارد. جمع عناصر ستون (R) نیز برای هر عامل نشانگر میزان تأثیرپذیری آن عامل از دیگر عاملهای سامانه است. بر این اساس، سامانه سود و زیان بیشترین تأثیرپذیری را دارد. هم‌چنین، بردار افقی (D+R)، میزان تأثیر و تأثر عامل مورد نظر در سامانه است؛ به عبارت دیگر، هر چه مقدار D+R عاملی بیشتر باشد، آن عامل تعامل بیشتری با دیگر عوامل سامانه دارد. بر این اساس، مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی از بیشترین تعامل با دیگر معیارها برخوردار است. هم‌چنین، بردار عمودی (D-R)، قدرت تأثیرگذاری هر عامل را نشان می‌دهد. به گونه کلی، اگر D-R مثبت باشد، متغیر یک متغیر علی، و اگر منفی باشد، معلول به شمار می‌رود.

تعیین اولویت معیارهای اصلی بر اساس هدف

برای تحلیل شبکه، ابتدا معیارهای اصلی بر اساس هدف به صورت زوجی مقایسه شده است. شیوه FANP یک شیوه رتبه‌بندی است و رتبه‌بندی در این روش بر اساس مقایسه‌های زوجی صورت می‌گیرد. مقایسه زوجی بسیار ساده است و تمامی عناصر هر خوشه باید به صورت دو به دو مقایسه شود؛ بنابراین، اگر در یک خوشه n عنصر وجود داشته باشد تعداد مقایسه‌ها با رابطه ۹ محاسبه می‌شود:

رابطه ۹

$$\frac{n(n-1)}{2} = \frac{4(4-1)}{2} = 6$$

برای تجمیع دیدگاه خبرگان در روش FANP فازی از روش میانگین هندسی بر اساس رابطه ۱۰ استفاده شده است.

$$F_{AGR} = (\Pi(l), \Pi(m), \Pi(u)) \quad \text{رابطه ۱۰}$$

ماتریس مقایسه زوجی حاصل از تجمیع دیدگاه خبرگان نیز در جدول ۷ ارائه شده است.

جدول ۷: ماتریس مقایسه زوجی معیارهای اصلی پژوهش

مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی	سامانه سود و زیان	اصول تجارت اسلامی	نظام اخلاقی اسلامی	معیارهای اصلی
(۲/۴۲, ۱/۸۳, ۱/۴۵)	(۱/۸۹, ۱/۴۷, ۱/۰۸)	(۲/۲۴, ۱/۹۳, ۱/۶۴)	(۱, ۱, ۱)	نظام اخلاقی اسلامی
(۲/۴۲, ۲/۰۱, ۱/۶۲)	(۱/۰۶, ۰/۸, ۰/۶۴)	(۱, ۱, ۱)	(۰/۶۱, ۰/۵۲, ۰/۴۵)	اصول تجارت اسلامی
(۲/۳۹, ۱/۷۸, ۱/۳۷)	(۱, ۱, ۱)	(۱/۵۷, ۱/۲۴, ۰/۹۵)	(۰/۹۲, ۰/۶۸, ۰/۵۳)	سامانه سود و زیان
(۱, ۱, ۱)	(۰/۷۳, ۰/۵۶, ۰/۴۲)	(۰/۶۲, ۰/۵, ۰/۴۱)	(۰/۶۹, ۰/۵۵, ۰/۴۱)	مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی

پس از تشکیل ماتریس مقایسه‌های زوجی به دست آمده، بردار ویژه محاسبه شده است. ابتدا بسط فازی هر سطر محاسبه می‌شود. هر درایه ماتریس مقایسه زوجی $\tilde{X}_{ij}$ به صورت $\tilde{X}_{ij}$ نمایش داده می‌شود. بسط فازی هر سطر نیز با نماد $\tilde{S}_i$ نمایش داده شده است. بنابراین، بسط فازی هر سطر به صورت رابطه ۱۱ محاسبه خواهد شد:

$$\tilde{S}_i = \sum_{j=1}^n x_{ij} \quad \text{رابطه ۱۱}$$

بسط فازی عناصر هر معیار تیز به صورت زیر خواهد بود:

$$\begin{aligned} \text{بسط فازی سطر ۱} &= (۲/۴۲, ۱/۸۳, ۱/۴۵) \oplus (۱/۸۹, ۱/۴۷, ۱/۰۸) \oplus (۲/۲۴, ۱/۹۳, ۱/۶۴) \oplus (۱, ۱, ۱) \\ \text{بسط فازی سطر ۲} &= (۲/۴۲, ۲/۰۱, ۱/۶۲) \oplus (۱/۰۶, ۰/۸, ۰/۶۴) \oplus (۱, ۱, ۱) \oplus (۰/۶۱, ۰/۵۲, ۰/۴۵) \\ \text{بسط فازی سطر ۳} &= (۲/۳۹, ۱/۷۸, ۱/۳۷) \oplus (۱, ۱, ۱) \oplus (۱/۵۷, ۱/۲۴, ۰/۹۵) \oplus (۰/۹۲, ۰/۶۸, ۰/۵۳) \\ \text{بسط فازی سطر ۴} &= (۱, ۱, ۱) \oplus (۰/۷۳, ۰/۵۶, ۰/۴۲) \oplus (۰/۶۲, ۰/۵, ۰/۴۱) \oplus (۰/۶۹, ۰/۵۵, ۰/۴۱) \end{aligned}$$

بنابراین، بسط فازی ترجیحات هر یک از معیارهای اصلی به صورت زیر خواهد بود:

$$\begin{aligned} \sum_{j=1}^n x_{1j} &= (7/54, 6/22, 5/18) \\ \sum_{j=1}^n x_{2j} &= (5/08, 4/34, 3/7) \\ \sum_{j=1}^n x_{3j} &= (5/88, 4/71, 3/84) \\ \sum_{j=1}^n x_{4j} &= (3/04, 2/6, 2/25) \end{aligned}$$

سپس، جمع فازی مجموع عناصر ستون ترجیحات بر اساس رابطه ۱۲ محاسبه می شود:

$$\sum \tilde{S}_i = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n x_{ij} \quad \text{رابطه ۱۲}$$

مجموع عناصر ستون ترجیحات معیارهای اصلی به صورت رابطه ۱۳ خواهد بود:

$$\sum_{i=1}^4 \sum_{j=1}^4 x_{ij} = (14.97, 17.88, 21.55) \quad \text{رابطه ۱۳}$$

برای نرمال سازی ترجیحات هر معیار، باید مجموع مقادیر آن معیار بر مجموع تمامی ترجیحات (عناصر ستون) تقسیم شود. چون مقادیر فازی است، جمع فازی هر سطر در معکوس مجموع ضرب می شود و معکوس مجموع باید بر اساس رابطه ۱۴ محاسبه شود.

$$\text{if } \tilde{F} = (l, m, u) \text{ then } \tilde{F}^{-1} = \left(\frac{1}{u}, \frac{1}{m}, \frac{1}{l} \right) \quad \text{رابطه ۱۴}$$

بنابراین، بر اساس رابطه خواهیم داشت:

$$\left(\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n x_{ij} \right)^{-1} = (0.05, 0.06, 0.07)$$

بنابراین، نتایج حاصل از نرمال سازی مقادیر به صورت زیر خواهد بود:

$$\begin{aligned} \tilde{W}_{C1} &= (0.17, 0.24, 0.34) \\ \tilde{W}_{C2} &= (0.18, 0.26, 0.39) \\ \tilde{W}_{C3} &= (0.1, 0.15, 0.2) \\ \tilde{W}_{C4} &= (0.17, 0.24, 0.34) \end{aligned}$$

هر یک از مقادیر وزن فازی و نرمال شده مربوط به معیارهای اصلی است.

فازی‌زدایی مقادیر

روشهای متعددی برای فازی‌زدایی وجود دارد. در این مطالعه برای فازی‌زدایی از روش مرکز ثقل استفاده شد که توسط بوجادزیف و بوجادزیف^۱ (۲۰۰۷) پیشنهاد شده است. این موضوع، در رابطه ۱۵ نشان داده شده است.

رابطه ۱۵

$$x_m^1 = \frac{L+M+U}{3}; x_m^2 = \frac{L+2M+U}{4}; x_m^3 = \frac{L+4M+U}{6}$$

$$Crisp\ number = Z^* = \max(x_{max}^1, x_{max}^2, x_{max}^3)$$

قابل ذکر است اوزان محاسبه شده غیر فازی است، ولی باید نرمال شود.

جدول ۱۰: فازی‌زدایی اوزان نرمال محاسبه شده متغیرهای اصلی مطالعه

رتبه	مقدار عادی	مقدار فازی زدایی شده	مرکز سطح روش
۱	۰/۳۴۹	۰/۳۶۴	نظام اخلاقی اسلامی
۲	۰/۲۶۶	۰/۲۷۸	اصول تجارت اسلامی
۳	۰/۲۴۱	۰/۲۵۱	سامانه سود و زیان
۴	۰/۱۴۴	۰/۱۵۱	مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی

بر اساس جدول ۱۰، بردار ویژه اولویت معیارهای اصلی به صورت W_{21} خواهد بود.

$$W_{21} = \begin{bmatrix} 0.349 \\ 0.241 \\ 0.266 \\ 0.144 \end{bmatrix}$$

هم‌چنین، بر اساس بردار ویژه به دست آمده نظام اخلاقی اسلامی با وزن نرمال ۰/۳۴۹ از بیشترین اولویت برخوردار است. اصول تجارت اسلامی با وزن نرمال ۰/۲۶۶ نیز در اولویت دوم قرار دارد. سامانه سود و زیان با وزن نرمال ۰/۲۴۱ نیز در اولویت سوم قرار دارد. هم‌چنین، مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی با وزن نرمال ۰/۱۴۴، کمترین اولویت را دارد. هم‌چنین، میزان ناسازگاری مقایسه‌های انجام شده ۰/۰۱۹ به دست آمد که از ۰/۱ کوچکتر است و بنابراین، می‌توان به مقایسه‌ها اعتماد کرد.

مقایسه و تعیین اولویت زیرمعیارها

در گام سوم از شیوه FANP، زیرمعیارهای مربوط به هر معیار به صورت زوجی مقایسه می‌شود.

تعیین اولویت زیرمعیارهای نظام اخلاقی اسلامی

در اینجا نیز بر اساس روال قبلی ذکر شده، دیدگاه گروهی از کارشناسان گردآوری و میانگین‌گیری دیدگاه خبرگان محاسبه شد. پس از تشکیل ماتریس مقایسه‌های زوجی نیز بردار ویژه و بسط فازی هر سطر محاسبه شد. سپس جمع فازی مجموع عناصر ستون ترجیحات و عادی‌سازی ترجیحات محاسبه می‌شود. در ادامه نیز فازی‌زدایی صورت می‌گیرد. بر اساس محاسبات، اولویت معیارهای نظام اخلاقی اسلامی به صورت جدول ۱۲ است:

جدول ۱۱: فازی‌زدایی اوزان نرمال محاسبه شده زیرمعیارهای نظام اخلاقی اسلامی

رتبه	مقدار نرمال	مقدار فازی‌زدایی شده	روش مرکز سطح
۱	۰/۲۶۶	۲۰/۲۸	کسب درآمد از طریق اقدامات قانونی
۶	۰/۱۱۴	۸/۶۶	تلاش مؤسسات مالی اسلامی در راستای رفاه اجتماعی و اقتصادی
۵	۰/۱۳۴	۱۰/۲۳	کمک به رفاه جامعه به برکت خداوند منجر خواهد شد.
۸	۰/۰۶۹	۵/۲۹	اجرای وظیفه و اعتماد از مبانی توحیدی حاصل می‌شود.
۴	۰/۱۳۶	۱۰/۳۷	وجود سامانه اخلاق اسلامی در همه زمینه‌های زندگی انسان
۲	۰/۱۹۹	۱۵/۱۶	مفهوم حلال و حرام بر اساس نظام حقوقی شریعت
۷	۰/۰۸۲	۶/۲۲	نظام اسلامی بر پایه رفاه انسان و حیات طیبه است.
۳	۰/۱۴۷	۱۱/۲۳	پاسخگویی، ناشی از اصل مسئولیت نسبت به خداوند است

بر اساس بردار ویژه به دست آمده:

معیار کسب درآمد از طریق اقدامات غیر قانونی با وزن نرمال ۰/۲۶۶ از بیشترین اولویت برخوردار است. معیار مفهوم حلال و حرام بر اساس نظام حقوقی شریعت با وزن نرمال ۰/۱۹۹ در اولویت دوم قرار دارد. معیارهای دیگر نیز در اولویتهای بعدی قرار دارد. هم‌چنین، میزان ناسازگاری مقایسه‌ها ۰/۰۷۳ به دست آمده است که از ۰/۱ کوچکتر است و بنابراین، می‌توان به مقایسه‌ها اعتماد کرد.

اولویت‌بندی زیرمعیارهای اصول تجارت اسلامی

بر اساس مراحل تشریح شده قبلی، یافته‌های این بخش به صورت جدول ۱۲ است.

جدول ۱۲: فازی‌زدایی اوزان نرمال محاسبه شده زیرمعیارهای اصول تجارت اسلامی

رتبه	مقدار نرمال	مقدار فازی زدایی شده	روش مرکز سطح
۲	۰/۲۵۴	۸/۶۲	مؤسسه‌های مالی اسلامی عوامل اقتصادی نظام ارزشی است.
۱	۰/۲۶۶	۹/۳۸	ممنوعیت ربا
۶	۰/۱۰۵	۴/۱۱	زکات یکی از مهمترین ابزارهای توزیع ثروت است.
۳	۰/۱۳۶	۷/۲۱	مؤسسات مالی اسلامی مسئولیت اجتماعی دارند.
۵	۰/۱۱۵	۵/۵۶	مراکز مالی اسلامی به تولید کالاهای اساسی می‌پردازند که نیازهای جامعه را برآورده می‌کند.
۴	۰/۱۲۴	۷/۰۱	عمل به شیوه‌ای اجتماعی، می‌تواند برای مؤسسات مالی ارزش ایجاد کند.

بر اساس بردار ویژه به دست آمده:

شاخص ممنوع بودن ربا با وزن ۰/۲۶۶ در رتبه اول قرار گرفته است. دیگر موارد نیز در جدول قابل مشاهده است. میزان ناسازگاری مقایسه‌ها نیز ۰/۰۶۵ به دست آمد که از ۰/۱ کوچکتر و بنابراین، می‌توان به یافته‌ها اطمینان کرد.

تعیین اولویت زیرمعیارهای سامانه سود و زیان

بر اساس مراحل ذکر شده، یافته‌ها در جدول ۱۳ بیان شده است.

جدول ۱۳: فازی‌زدایی اوزان نرمال محاسبه شده زیرمعیارهای سامانه سود و زیان

رتبه	مقدار نرمال	مقدار فازی زدایی شده	روش مرکز سطح
۱	۰/۴۲۲	۰/۴۴	در سامانه سود و زیان، ارتباط خطر و بازده معقول است.
۲	۰/۲۶۲	۰/۲۷	بر اساس سامانه سود و زیان، نوآوری تحریک می‌شود.
۳	۰/۱۶۳	۰/۱۷	بهره‌وری سامانه سود و زیان اولین عامل ارزیابی است.
۴	۰/۱۵۳	۰/۱۶	توزیع سرمایه انسانی، منعکس‌کننده عدالت اجتماعی و اقتصادی است.

جدول ۱۳ اولویتها را نشان می‌دهد. هم‌چنین، میزان ناسازگاری مقایسه‌ها ۰/۰۲۱ به دست آمده

است که از ۰/۱ کوچکتر است و بنابراین، می‌توان به مقایسه‌ها اعتماد کرد.

اولویت‌بندی زیرمعیارهای مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی بر اساس مراحل ذکر شده، یافته‌های این بخش در جدول ۱۴ بیان شده است.

جدول ۱۴: فازی‌زدایی مقادیر وزن نهایی زیرمعیارهای مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی

رتبه	مقدار عادی	مقدار فازی زدایی شده	روش مرکز سطح
۸	۰/۰۶۵	۰/۰۶۸	مؤسسه‌های مالی اسلامی به افراد و خانواده‌های فقیر کمک می‌کنند.
۹	۰/۰۶۴	۰/۰۶۷	مؤسسه‌های مالی اسلامی به توسعه کارآفرینان کوچک و متوسط و شرکتهای خانوادگی کمک می‌کنند.
۵	۰/۱۱۰	۰/۱۱۴	مؤسسه‌های مالی اسلامی در ایجاد امکانات پژوهشی و آموزشی کمک می‌کنند.
۶	۰/۱۰۴	۰/۱۰۸	مؤسسه‌های مالی اسلامی از محیط زیست محافظت می‌کنند.
۲	۰/۱۵۲	۰/۱۵۸	مراکز مالی اسلامی به هدفهای اجتماعی - اقتصادی و مذهبی نیز توجه می‌کنند.
۴	۰/۱۲۸	۰/۱۳۳	مؤسسات مالی اسلامی می‌توانند کیفیت و مهارت‌های کار را بهبود بخشند.
۱	۰/۱۵۳	۰/۱۶۰	در مؤسسات مالی اسلامی، فرصتهای برابر برای همه کارکنان فراهم می‌شود.
۳	۰/۱۵۱	۰/۱۵۸	الگوی حقوق و دستمزد بر اساس شایستگی برای همه کارکنان وجود دارد.
۷	۰/۰۷۵	۰/۰۷۸	مؤسسه‌های مالی اسلامی در افزایش استفاده از منابع انرژی تجدیدپذیر و پایدار فعال هستند.

بر اساس یافته‌ها، معیار "در مؤسسات مالی اسلامی، فرصتهای برابر برای همه کارکنان فراهم می‌شود" با وزن ۰/۱۵۳ در رتبه اول قرار گرفته است. میزان ناسازگاری نیز ۰/۰۷۱ و از ۰/۱ کوچکتر به دست آمد و لذا می‌توان به مقایسه‌ها اعتماد کرد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در این پژوهش به بررسی برخی عوامل مؤثر در مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت از دیدگاه اسلامی با روش FANP پرداخته شد. بر اساس کسب نظر خبرگان و محاسبات آماری، یافته‌های پژوهش به شرح ذیل تشریح می‌شود:

بر اساس یافته‌ها از چهار بُعد الگوی ارائه شده دیبلا و الفیومی (۲۰۱۶)، بنا به نظر متخصصان، نظام اخلاقی اسلامی در ردیف اول قرار گرفت که می‌تواند بیانگر اهمیت بیشتر آن نسبت به دیگر ابعاد در بحث مسئولیت‌پذیری اجتماعی اسلامی باشد. می‌توان دریافت که با توجه به اهمیت بحث

اخلاق در اسلام، این مسئله مورد انتظار است. این دین آسمانی به گونه‌ای خاص از جمع سه عنصر عقیده، اخلاق و احکام تشکیل می‌شود که بُعد اخلاقی فراگیرترین و کارسازترین بخش آن است؛ زیرا بخش عقیدتی، خود با فلسفه اخلاق ارتباط دارد و برای تربیت انسانهای اخلاقی، ارزش والایی قائل است (محقق‌نیا و ناصری، ۱۳۹۲). در ادامه نیز مهمترین عامل، اصول تجارت اسلامی است که باید با گسترش آن، نظامهای غربی و غیر اسلامی اقتصادی و تجاری را ریشه کن کرد. سامانه سود و زیان مؤلفه سوم است که به نظام ارزشی اسلام و حذف نظام ربوی، نوآوری، خلاقیت و منع سکون اشاره دارد. در انتها نیز مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی قرار دارد که با تهیه زیرساختهای اشاره شده در موارد قبلی، انتظار وجود آن مسجل و حیاتی است.

هم چنین، بررسی زیرگروه‌های بُعد نظام اخلاقی اسلامی نشان داد که "کسب درآمد از طریق اقدامات قانونی"، مهمترین عامل است که به تلاش برای کسب درآمد حلال اشاره دارد. "تلاش مؤسسات مالی اسلامی در راستای رفاه اجتماعی و اقتصادی" نیز نشاندهنده توجه به مسئولیت‌پذیری اجتماعی اسلامی است تا بتوان با استفاده از آن به منافع اجتماعی توجه، و از خودخواهی و خودکامگی در جامعه جلوگیری کرد. "کمک به رفاه جامعه به برکت خداوند منجر خواهد شد" نیز ناشی از این است که با تلاش برای حفظ جامعه اسلامی و ابعاد اجتماعی اسلام، رضایت خداوند فراهم می‌شود و برکت را به همراه خواهد داشت. "اجرای وظیفه و اعتماد از مبانی توحیدی حاصل می‌شود"، نیز بیان‌گر اهمیت قبول مسئولیت از دیدگاه اسلام و پایبندی به آن است که در این دین آسمانی اشاره‌های زیادی به آن شده است. "وجود سامانه اخلاق اسلامی در همه زمینه‌های زندگی انسان" نیز به اخلاق اجتماعی اشاره دارد که با توجه به نیازمندی حسابداران به اعتماد عمومی، این موضوع اهمیت دو چندان دارد. "مفهوم حلال و حرام بر اساس نظام حقوقی شریعت" نیز اهمیت کسب رزق حلال و دوری از نظام ربوی را متذکر می‌شود. "نظام اسلامی بر پایه رفاه انسان و حیات طیبه است" هم به تأکیدهای دین مقدس اسلام به رفاه اجتماعی و کمک به هموعان در راستای حیات اخروی اشاره دارد. "پاسخگویی، ناشی از اصل مسئولیت نسبت به خداوند است" نیز به این مسئله اشاره دارد که می‌توان ریشه آن را در دین یافت و انسان در مقابل خداوند نسبت به رفتاری که انجام می‌دهد "مسئولیت پاسخگویی" یا "حساب دهی" دارد.

در مورد زیرمعیارهای اصول تجارت اسلامی هم قابل بیان است که در ابتدا، "مؤسسه‌های مالی اسلامی عوامل اقتصادی نظام ارزشی هستند"، مشاهده می‌شود که بیان‌کننده اهمیت مؤسسه‌های

مالی مبتنی بر قواعد اسلامی در راستای گسترش اقتصاد و مسئولیت‌پذیری اجتماعی اسلامی است. "ممنوع بودن ربا" نیز عامل مهم بعدی است که به تلاش برای حذف معاملات ربوی اشاره دارد. "زکات یکی از مهمترین ابزارهای توزیع ثروت است" نیز در راستای توزیع عادلانه ثروت در جامعه و با هدف برابری اجتماعی در راستای عدالت فراگیر، اشاره دارد. "مؤسسات مالی اسلامی مسئولیت اجتماعی دارند"، هم عامل بعدی است که می‌کوشد دوباره، نقش سازنده مؤسسه‌های اسلامی را در راستای گسترش عدالت اجتماعی به صورت صریح بیان کند. "مراکز مالی اسلامی به تولید کالاهای اساسی می‌پردازند که نیازهای جامعه را برآورده می‌کند"، هم عامل بعدی است که به نقش مؤسسه‌های اسلامی در راستای توجه به نیاز مسلمانان و تهیه نیازهای اساسی آنان اشاره دارد. "عمل به شیوه‌ای اجتماعی، می‌تواند برای مؤسسات مالی ارزش ایجاد کند"، نیز مورد نهایی است که اشاره می‌کند در صورت حفظ اعتماد عمومی، ارزش بیشتری برای مؤسسه‌ها ایجاد خواهد شد که انتظار و رابطه‌ای منطقی است.

زیرمعیارهای سامانه سود و زیان نیز نشان می‌دهد که "در سامانه سود و زیان، ارتباط خطر و بازده معقول است" در ابتدا قرار دارد و نشان می‌دهد که در سامانه اجتماعی اسلامی، سود و زیان بر تلاش افراد مبتنی است و ثروت بادآورده معنی نخواهد داشت. هم‌چنین، می‌توان دریافت که در این سامانه، کارایی بازار تقویت می‌شود و ارتباط خطر و بازده منطقی خواهد بود. "بر اساس سامانه سود و زیان، نوآوری تحریک می‌شود"، به توجه سامانه اجتماعی اسلام به نوآوری و منع سکون اشاره دارد که احادیث و روایات متعددی در این زمینه وجود دارد و این مدعا را تأیید می‌کند. "بهره‌وری سامانه سود و زیان اولین عامل ارزیابی است"، نیز به نوعی بیان‌کننده ابعاد کلی سامانه سود و زیان در نظام اجتماعی اسلام است که در این سامانه، سود تنها یک رقم است و باید نمود اجتماعی و بیرونی نیز داشته باشد. "توزیع سرمایه انسانی، منعکس‌کننده عدالت اجتماعی و اقتصادی است"، هم عامل نهایی است که بیان می‌کند عدالت اجتماعی در این نظام، ابعاد مختلفی دارد که یکی از آنها توزیع عادلانه سرمایه انسانی است.

زیر معیارهای مقررات حسابداری و حسابرسی اسلامی نیز نشان می‌دهد که اولین عامل "مؤسسه‌های مالی اسلامی به افراد و خانواده‌های فقیر کمک می‌کنند"، است که نشان می‌دهد در راستای کاهش فقر و افزایش عدالت اجتماعی، مؤسسه‌های مالی اسلامی، نقش سازنده‌ای دارند. "مؤسسه‌های مالی اسلامی به توسعه کارآفرینان کوچک و متوسط و شرکتهای خانوادگی کمک

می‌کنند"، هم اشاره به توجه این نظام به مؤسسه‌های کوچک و متوسط و بنگاه‌های زود بازده است؛ بدین معنا که تمام اجزای ساختار اقتصادی در این نظام مورد توجه است و تنها به مطالب کلی و با حجم وسیعتر اکتفا نمی‌شود. "مؤسسه‌های مالی اسلامی در ایجاد امکانات پژوهشی و آموزشی کمک می‌کنند،" نیز به چند بعدی بودن این نظام اشاره دارد و حتی امور پژوهشی و آموزشی که زمینه‌ساز دیگر پیشرفت‌ها است نیز در این نظام مورد توجه است. "مؤسسه‌های مالی اسلامی از محیط زیست محافظت می‌کنند،" هم به توجه این نظام به امور محیط زیست و توسعه پایدار اشاره دارد. "مراکز مالی اسلامی به هدفهای اجتماعی - اقتصادی و دینی نیز توجه می‌کنند،" نیز دوباره به چند بعدی بودن این نظام توجه دارد که در این نظام، امور فرهنگی و دینی نیز از نظر دور نیست. "مؤسسات مالی اسلامی می‌توانند کیفیت و مهارت‌های کار را بهبود بخشند،" نیز عامل بعدی است تا بتوان با افزایش سطح فرهنگی با توجه به آموزه‌های اسلامی، کیفیت و مهارت را ارتقا داد و به افزایش بهره‌وری سامانه کمک کرد. "در مؤسسات مالی اسلامی، فرصتهای برابر برای همه کارکنان فراهم می‌شود،" هم به اصل برابری و عدالت اجتماعی اشاره دوباره دارد و به اصل شایسته‌سالاری اسلامی توجه می‌کند. "الگوی حقوق و دستمزد بر اساس شایستگی برای همه کارکنان وجود دارد،" نیز به شایسته‌سالاری اشاره دوباره‌ای دراد و به عدالت در راستای پرداخت دستمزد بر اساس تواناییها نیز اشاره دارد؛ بدین معنا که مزد در مقابل کار و کارایی پرداخت می‌شود و دیگر موارد در این نظام جایگاهی ندارد. "مؤسسه‌های مالی اسلامی در افزایش استفاده از منابع انرژی تجدیدپذیر و پایدار فعال هستند،" نیز اشاره دوباره‌ای به توسعه پایدار و حفظ حقوق نسل‌های آینده است.

همان‌گونه که مشخص است، این نظام اجزای کاربردی زیادی دارد که با استفاده از آن، زیرساخت‌های نظام اسلامی تقویت، و باکیفیت‌تر خواهد شد. یافته‌های این پژوهش با یافته‌های حمدان (۲۰۱۴)، هاریدی و همکاران (۲۰۱۴) و دیبلا و الفیومی (۲۰۱۶) همسو است. این پژوهش نیز مانند دیگر پژوهش‌ها محدودیتهایی داشت که برای نمونه، استفاده از الگوی چهار عاملی و محدودیت در ابعاد مورد بررسی از آن نمونه است. هم‌چنین، پیشنهاد می‌شود که در آینده پژوهشگران به شیوه‌های کاربردی کردن اجزای این الگو در جامعه اسلامی بپردازند و راهکارهای عملی آن را بیان کنند؛ برای نمونه با تکمیل و ایجاد الگو با استفاده از این پژوهش می‌توان میزان امتیاز افشا شده مسئولیت‌پذیری اجتماعی در شرکتها را مورد سنجش قرار داد و حتی با مقایسه با

دیگر الگوها، رابطه آن را با متغیرهایی مانند عملکرد مورد سنجش و مقایسه قرار داد.

یادداشت

۱ - AAOIFI، هیئت بازرسی و بازرگری مؤسسات مالی اسلامی، سازمانی بین‌المللی و غیر انتفاعی است که در سال ۱۹۹۱ در بحرین تأسیس شد. هدف این هیئت نظم‌بخشی به فعالیتهای مالی اسلامی است و در این زمینه، تاکنون ۹۷ استاندارد در زمینه حسابرسی، بازرگری، اخلاق کار و... تهیه کرده است. هم‌چنین، تهیه استانداردهای شرعی که توسط بانکهای مرکزی و نهادهای مالی در دو سطح الزامی و ارشادی توسط دولتها پذیرفته شده است نیز در حیطه فعالیتهای این هیئت است.

منابع فارسی

باغومیان، رافیک؛ رجب‌دري، حسین؛ خلیفه‌شریفی، علی (۱۳۹۶). بررسی ارتباط میان مسئولیت اجتماعی شرکت و خطر سقوط قیمت سهام. مجموعه مقالات پانزدهمین همایش ملی حسابداری. دانشگاه تربیت مدرس. حسینیان، سیمین (۱۳۸۸). اخلاق در مشاوره و روانشناسی (مبانی و اصول). تهران: نشر کمال تربیت. رحمانی، حلیمه؛ رجب‌دري، حسین؛ رسولی، ابوطالب (۱۳۹۶). رابطه اخلاق حرفه‌ای مدیران بر سطح افشای اطلاعات مسئولیت‌پذیری اجتماعی. پذیرفته شده و در انتظار انتشار در نشریه علمی پژوهشی اخلاق در علوم و فناوری.

صادقی، احمد؛ سعیدی‌ا قدم؛ مهران (۱۳۹۳). شناسایی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر توسعه نیافتگی اقتصاد ایران از دیدگاه خبرگان با استفاده از روش تلفیقی آزمون و خطا و فرایند تحلیل شبکه‌ای فازی. سیاستگذاری پیشرفته اقتصادی. دوره ۲. ش ۴: ۱۵۶ - ۱۱۷.

صالح‌نیا، نرگس؛ دهنوی، جلال؛ حق‌نژاد، امین (۱۳۸۹). نقش فرهنگ در توسعه اقتصادی. ماهنامه مهندسی فرهنگی. س چهارم. ش ۴۳ و ۴۴: ۷۹ - ۶۶.

کرمی، غلامرضا؛ قیومی، زهره؛ ابراهیمی‌کردلر، علی (۱۳۹۳). ارزیابی شاخص افشای مسئولیت‌پذیری اجتماعی و بررسی ارتباط این شاخص با عملکرد مالی بانکها در ایران (تحت رویکرد اسلامی). مدیریت اسلامی. س ۲۲. ش ۲: ۱۴۹ - ۱۳۱.

محمدی، مسلم (۱۳۸۹). گونه‌شناسی اخلاق پژوهی مهدوی در کلام رضوی. نشریه انتظار موعود. ش ۳۳: ۱۲۸ - ۱۱۳.

هادوی‌نیا، علی‌اصغر؛ انصاری‌فرد، سیمه (۱۳۹۵). اخلاق تجاری با رویکرد اسلامی. اقتصاد و بانکداری اسلامی. ش ۱۷: ۲۳۸ - ۲۱۳.

منابع انگلیسی

Abdul Rahman, A. (2008). **An Introduction To ISLAMIC ACCOUNT ING THEORY AND PRACTICE**. CERT Publications. Malasia.

- Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (2008). **Standard No. 7 titled: Corporate social responsibility conduct and disclosure for Islamic financial institutions**. Manama.
- Asad, M. (1980). **The principles of state and government in Islam**. Islamic Book Trust, Kuala Lumpur.
- Asutay, M. (2007). A political economy approach to Islamic economics: systemic understanding of an alternative economic system. **Kyoto Journal of Islamic Area Studies**, Vol 1, pp. 3-18.
- Bahari, Z., Yusuf, M.Y. (2014). Corporate Social Responsibility in Islamic Banking Institutions in Aceh: Analysis of Criteria and Perception. **Journal of Educational and Social Research**. Vol 4, No, 2. Pp. 391- 408.
- Bojadziev, G., Bojadziev, M. (2007). **Fuzzy Logic for Business, Finance, and Management, Advances in British Columbia Institute of Technology**. Canada, 2nd Edition.
- Cadozier, V. (2002). **The moral profession: A study of moral development and professional ethics of faculty**. Texas: University of Texas.
- Chapra, M.U. (1992). **Islam and the Economic Challenge**. Manchester, Leicester, UK: The Islamic Foundation.
- Chapra, M.U. (2000). **The future of Economics: An Islamic perspective**. Manchester, Leicester, UK: The Islamic Foundation.
- Crane, A., Matten, D., & Spence, L. (2008). **Corporate Social Responsibility: In Global context. In: Corporate Social Responsibility: Readings and Cases in Global Context**. Routledge, London, 3- 20.
- Di Bella, V., Al-Fayoumi, N. (2016). Perception of Stakeholders on Corporate Social Responsibility of Islamic Banks in Jordan. **EuroMed Journal of Business**, Vol. 11 Iss 1 pp. – 1- 48.
- DiVanna, J. & Sreih, A. (2009). **A new financial dawn: The rise of Islamic finance**. **JKAU: Islamic Econ**. Vol. 24 No. 2, pp: 185-188.
- Farook, S. & et. al. (2007). Determinants of Corporate Social Responsibility Disclosure: The case of Islamic Banks. This article available at: <http://ssrn.com/abstract=1828624>.
- Friedman, M. (1997). The Social Responsibility of Business is to Increase Profit, New York Times Magazine, Reprinted in George D. Chryssides, John H. **Kaler Business**, 2002:249-254.
- Iqbal, M., & Molyneux, P. (2005). **Banking and financial system in the Arab World**. Palgrave Mc Millan.
- Jamali, D. (2008). A Stakeholder approach to corporate social responsibility: A fresh perspective into theory and practice. **Journal of Business Ethics**, Vol. 82, pp. 213–231.
- Jawed, A. (2007). **CSR in Islamic practices**. PhD Dissertation, Auckland University of Technology, Faculty of Business, New Zealand.
- Kim, J., Kim, H., & Woods, D. (2011). Determinants of corporate cash-holding levels: an empirical examination of the restaurant industry. **International Journal of Hospitality Management**, 30 (3), 568- 574.
- Kim, Y., & Siqi Li, H. (2014). Corporate Social Responsibility and Stock Price Crash Risk. **Journal of Banking & Finance**, 43, 1-13.
- Naqvi, S. (1981). **Ethics and Economics: An Islamic synthesis**. The Islamic Foundation, Manchester, UK.
- Naqvi, S. (1994). **Islam, economics and society**. London, Kegan Paul International.
- Naqvi, S. (2003). **Perspectives on morality and human well-being: A contribution to Islamic economics**. The Islamic Foundation, Manchester, UK.
- Poddi, L. & Vergalli, S. (2009). Does Corporate Social Responsibility Affect the Performance of Firms?. **FEEM Working Paper**, NO,52. Pp 14- 47.

- Porter, M.E., & Kramer, M.R. (2006). Strategy and Society: The link between competitive advantage and corporate social responsibility. **Harvard Business Review**, Vol. 84, pp. 1-15.
- Saeed, M., Ahmed, Z.U., & Muhtar, S.M. (2001). International Marketing Ethics from an Islamic Perspective: A Value- Maximization Approach. **Journal of Business Ethics**, Vol 32(2).
- Solomon, RC. (1998). It's Good Business, in Shaw, W., Barry,V. (eds.), **Moral in Business, Wadsworth Publishing Company**.,7th ed.,:33-42
- Yousef, D. (2000). Islamic work ethics: A moderator between organizational and job satisfaction in cross cultural context. **In Personnel Review**, 30 (2), 152-169.

